

Kazimierz Misiołek

Niektóre przyczyny niepowodzeń szkolnych

Nauczyciel i Szkoła 2 (3), 61-69

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Kazimierz MISIOŁEK

Niektóre przyczyny niepowodzeń szkolnych

Praca szkolna jest jednym z bardziej skomplikowanych rodzajów ludzkiej działalności, w której uczestniczą w określonych warunkach uczeń i nauczyciel. Skomplikowane są również czynniki decydujące o sukcesach lub niepowodzeniach tej działalności.

Ze względu na zmieniające się warunki życia, nowe zdobycze nauki, rozwój techniki i wiele innych zmian w otaczającym nas świecie, istnieje konieczność w miarę dokładnego poznania różnych czynników, od których zależą efekty dydaktycznej i wychowawczej działalności szkoły.

Niepowodzenia szkolne jako zjawisko występują od czasu kiedy uczenie się przestało być sprawą poszczególnych jednostek, a przybrało formę społecznie zorganizowanego instytucjonalnego kształcenia. Postępującemu w coraz szybszym tempie rozwojowi szkolnictwa towarzyszy wzrost rozmiarów niepowodzeń szkolnych. Wykształcenie stało się obecnie warunkiem przystosowania jednostki do wzrastających wraz z rozwojem cywilizacji wymagań społecznych.

Powodzenie w nauce szkolnej jest więc niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania każdej jednostki w społeczeństwie.

Niepowodzenia szkolne nabierają więc coraz szerszego znaczenia, a przeciwdziałanie temu zjawisku i zwalczanie go staje się jednym z ważniejszych problemów, wobec których stoi szkoła i nauczyciel.

Szeroko rozumiane pojęcie niepowodzeń szkolnych obejmuje wszelkie sytuacje, które charakteryzują się brakiem harmonii między wymaganiami szkoły jako instytucji a postępowaniem ucznia. Wychodząc z tego stanowiska należy jednak podkreślić, iż wymagania stawiane młodzieży przez szkołę mogą być i są bardzo różnej natury. Mogą one dla przykładu dotyczyć zachowania uczniów, ich emocjonalnego i wolicjonalnego stosunku do określonych rzeczy i zjawisk, a także uzyskiwanych przez nich wyników nauczania.

Niezgodność faktycznego zachowania się młodzieży z wymogami szkoły w tym zakresie świadczy o istnieniu niepowodzeń wychowawczych. Natomiast rozbieżność między wiadomościami, umiejętnościami i nawykami rzeczywiste opanowanymi przez uczniów a materiałem, jaki powinni oni opanować według zaleceń programów w zakresie poszczególnych przedmiotów, świadczy o występowaniu niepowodzeń dydaktycznych.

Od samego ucznia o przeciętnych uzdolnieniach wstępującego do szkoły średniej oczekuje się w normalnych warunkach kontynuowania nauki do chwili osiągnięcia zadawalającego celu nauczania. Celem nauczania w szkole jest dostarczenie młodzieży zasobu wiadomości i umiejętności wystarczających do sprostania wymaganiom szkoły wyższej lub wymaganiom codziennej pracy zawodowej w coraz bardziej wymagającym społeczeństwie.

Jakkolwiek nieukończenie przez ucznia szkoły nie zawsze wiąże się z niepowodzeniem w nauce, w większości przypadków jednak przerwanie nauki jest następstwem niepowodzenia bądź braku zainteresowania szkołą.

Wprawdzie uczniowie zasadniczo sami są odpowiedzialni za to, jak się uczą, bo w dużej mierze zależy to od ich wysiłku, ale na wyniki szkolne składa się jak wiadomo więcej elementów niż sam wysiłek ucznia.

Nauczyciel jest i zawsze był najważniejszym czynnikiem wpływającym na rozwój ucznia i jego postępy w nauce. Trudno jest zmierzyć współdziałanie między nauczycielem i uczniem, ale stanowi ono najważniejszą przyczynę sukcesu lub niepowodzenia szkolnego.

Uznanie wyrażone zdaniem „Jesteś dobrym uczniem” pomaga kształtować ideał własny wychowanka pod warunkiem, że to właśnie nauczyciel jest osobą podkreślającą jego zalety. Młodzieży potrzebna jest świadomość, że istnieje lepszy świat i że ma ona szansę przyczyniania się do jego pozytywnego przeobrażenia i utrwalenia.

Stąd też celem niniejszego opracowania jest próba szczególnego zaakcentowania roli nauczyciela w zapobieganiu niepowodzeniom szkolnym oraz umiejętnym pokonywaniu tych trudności w momencie ich wystąpienia.

Przyczyny tkwiące w pracy dyrektora szkoły

Pozornie można byłoby sądzić, że dyrektor szkoły spełniający bezpośrednio funkcje dydaktyczne w bardzo niewielkim wymiarze godzinowym, n.a. odpowiednio mały wpływ na powodzenia lub niepowodzenia uczniów w pracy szkolnej. Takie podejście do tego problemu jest głęboko sprzeczne z praktyką pedagogiczną realizowaną w jednostkach szkolnych. Praktyka ta pokazuje bowiem, iż sprawnie kierowana szkoła zdolna jest realizować swoje zadania w stopniu znacznie wyższym od tej, w której panuje chaos organizacyjny i braku uporządkowania procesu dydaktyczno-wychowawczego jako całości.

Nie sposób przecenić dobrej organizacji pracy, której definicję niedoścignioną dał T. Kotarbiński mówiąc: „przez organizację rozumiemy w ogóle pewien

rodzaj całości ze względu na stosunek do niej jej własnych elementów, mianowicie taką całość, której wszystkie składniki współprzyczyniają się do podwzrostu całości.”

Zachwianie więc równowagi lub pominięcie któregośkolwiek z elementów pracy szkoły pociąga za sobą prawie zawsze skutki zdecydowanie negatywne.

Zbyt często zdarza się, iż dyrektorzy szkół koncentrują się na zagadnieniach natury gospodarczej i administracyjnej a zapominają o roli pierwszego pedagoga, kompetentnie stymulującego i rozstrzygającego złożone problemy pracy wychowawczej i dydaktycznej z młodzieżą.

Do częstych niedomogów w pracy dyrektora szkoły należy brak motywacji do efektywnego spełniania nadzoru pedagogicznego a tym samym niedoceniań tego tak ważnego zakresu obowiązków. Ta sfera działalności wymaga pokonania także niechęci większości nauczycieli do poddawania się nadzorowi, co skutecznie obniża zasób informacji niezbędnych do oceny poziomu pracy pedagogicznej.

Wyrażam pogląd, że istnieje bardzo wysoka korelacja pomiędzy poziomem sprawowania nadzoru pedagogicznego przez dyrektora szkoły, a osiągnięciami szkolnymi uczniów tej szkoły.

Na rezultaty pracy szkoły a tym samym jej wyniki dydaktyczno-wychowawcze źle wpływa również brak zainteresowania dyrektora szkoły problematyką unowocześniania procesu dydaktycznego poprzez systematyczne doposażenie w nowoczesne środki poglądowe. Dość częstym mankamentem jest brak dbałości o wystrój wnętrza szkoły oraz porządek w jej obejściu co w efekcie prowadzi do przytępienia wrażliwości estetycznej wychowanków.

Do bardzo ważnych obowiązków dyrektora szkoły, których zaniedbanie powoduje powstanie złej atmosfery w gronie nauczycielskim, należy stwarzanie właściwych stosunków interpersonalnych. niesprawiedliwe, zbyt emocjonalne reagowanie w kontaktach z nauczycielami wywołuje ich nerwowość, która w rezultacie przenosić się może na młodzież powodując poważne szkody w obszarze zarówno wychowania jak i nauczania.

Częstym błędem dyrektora szkoły jest przyjmowanie wyników klasyfikacji w ich strefie negatywnej jako faktu nieodwracalnego, bez próby analizy. Taka praktyka upewnia nauczycieli iż wystawiane przez nich oceny są zawsze trafne i sprawiedliwe powodując zanik naturalnego niepokoju, jaki występuje w takich sytuacjach wówczas, gdy wymagane jest uzasadnienie.

Fundamentalne znaczenie ma dbałość dyrektora szkoły o doskonalenie wiedzy pedagogicznej i merytorycznej zarówno nauczycieli jak i swojej własnej. Zaniedbania w tym zakresie prowadzą do zrutynizowania, obniżenia poziomu pracy samych nauczycieli a w konsekwencji odbijają się wysoce negatywnie na wiadomościach i umiejętnościach uczniów.

Związek przyczynowo-skutkowy między pracą dyrektora szkoły a niepowodzeniami szkolnymi uczniów jest bez wątpienia jednym z czynników realnie występujących.

W literaturze dotyczącej niepowodzeń szkolnych, czynnik ten jest traktowany łącznie z pracą nauczycieli, a to zważywszy na szczególny zakres obowiązków i odpowiedzialności dyrektora uważam za pewne uproszczenie. Zła praca dyrektora szkoły stanowi przyczynek do powstawania niepowodzeń szkolnych uczniów i to natury zarówno wychowawczej jak i dydaktycznej. Absolutnym przeciwwskazaniem do pełnienia funkcji dyrektora szkoły jest brak wysokich kompetencji w zakresie wiedzy pedagogicznej niezbędnej do spełniania obowiązków instruktażowo-kontrolnych wobec nauczycieli szkoły.

Przyczyny tkwiące w przygotowaniu i pracy nauczyciela

Praca dydaktyczna i wychowawcza, a głównie jej efekty najpełniej świadczą o umiejętnościach zawodowych oraz o określonych wartościach charakteru i umyśłu nauczyciela. Wiadomo bowiem, że w procesie dydaktycznym i wychowawczym obok sprawności instrumentalnych, techniki samych działań bardzo ważne są czynniki osobowościowe, takie jak stosunek do świata wartości, wrażliwość emocjonalna, prawdość, zaangażowanie, system przekonań i postaw. Cechy osobowości nauczyciela są wprawdzie specyficzną i najważniejszą kategorią warunków wpływających na proces nauczania i wychowania, gdyż mają bezpośrednie odzwierciedlenie w całym procesie, w jego kierunku i prawidłowości, ale nie można pominąć takiej kategorii warunków, jaką są cechy osobowościowe uczniów, wychowanków. Przebieg pracy nauczyciela daje możliwość dostrzegania bezpośredniego zetknięcia się tych dwóch kategorii warunków psychicznych oraz poznania wyników wzajemnego ich oddziaływania.

Praca pedagogiczna nauczyciela obejmować musi zespół działań realizowanych w ścisłym kontakcie z uczniami, bowiem uczenie się i nauczanie stanowią złożony układ czynności nauczyciela i uczniów, który ulega przekształceniom zależnie od celu i zadań oraz warunków, w których odbywa się proces dydaktyczno-wychowawczy. Praca pedagogiczna zakłada osiągnięcie określonych skutków.

Skutki te są wyznaczone przez cele nauczania i wychowania i dotyczą wiadomości, umiejętności i nawyków, a także rozwoju dyspozycji poznawczych, myślenia, postawi zachowań uczniów. Tak rozumiane skutki pracy pedagogicznej są wynikami tej pracy w odróżnieniu od skutków niezamierzonych, towarzyszących wszystkim formom aktywności człowieka.

Praca pedagogiczna rozkłada się na poszczególne działania, te z kolei na zespoły czynności, w których powinno się uwzględniać konkretne zadania oraz warunki umożliwiające dojście do optymalnego skutku. Zespół czynności może być bardziej lub mniej dostosowany do warunków realizowanych celów.

Możemy wówczas mówić o pewnym stopniu skuteczności działania. Każda czynność celowa istniejąca w łańcuchu działaniowym, ma swój początek (moment podjęcia) i zakończenie (ocenę jego wykonania).

Można więc ogólnie przyjąć, że praca pedagogiczna zmierza do finalnego celu, jakim jest dokonywanie określonych zmian w uczniu. Zmiany te są wywoływane przez konkretne i celowo dobrane czynności, które stanowią pewną organizację, za której jakość (trafność) odpowiedzialny jest bezpośrednio nauczyciel. Struktura czynności pedagogicznych nie ma charakteru stałego, dlatego nauczyciel dążąc do ich maksymalnej sprawności, dokładności i niezawodności nie może biernie przyjmować wzorców prakseologicznych w działaniu. Różnorodność sytuacji pedagogicznych i duży stopień niepewności tej pracy utrudniają stosowanie teorii prakseologii oraz sztywnego cyklu działania. Konsekwencją praktyczną tego faktu jest konieczność właściwego przygotowania nauczyciela do pracy twórczej – zadanie to powinny realizować zakłady kształcenia nauczycieli a także sprawny system poradnictwa metodycznego oraz doskonalenia ustawicznego. System ten powinien zapewnić prawidłowe wdrażanie teorii pedagogicznych do praktyki. Z praktycznego punktu widzenia konieczne jest systematyczne prowadzenie pogłębionych analiz czynności pedagogicznych, do eliminowania błędów. Zakłady kształcenia nauczycieli nie zawsze właściwie przygotowują studentów do przyszłej pracy w szkole, co daje się zauważyć w dysproporcji między przygotowaniem merytorycznym przy wyraźnie słabszym akcentowaniu przygotowania pedagogicznego. Stanowi to jedną z przyczyn trudności występujących szczególnie w pracy nauczycieli początkujących.

Próba określenia przyczyn niepowodzeń szkolnych tkwiących w pracy nauczyciela napotyka na trudności z następujących względów:

- znajomość niektórych czynników jest zbyt powierzchowna i mało precyzyjna,
- dotychczas nie potrafimy mierzyć i oceniać wielu czynników, nasze szacowanie niektórych zmiennych ma charakter oceny „na oko”,
- nie jesteśmy w stanie sporządzić wyczerpującej listy czynników,
- nie potrafimy ściśle określić powiązań międzyczynnikowych, co utrudnia adekwatny opis przebiegu procesu kształcenia w całej jego złożoności.

Na przyczyny nieefektywnego odbioru wiadomości przez uczniów, które zależą od nauczyciela, składają się trzy podstawowe grupy czynników:

- a) czynniki związane ze sposobem prowadzenia zajęć,
- b) czynniki związane z wzajemnymi stosunkami między nauczycielem a uczniem,
- c) czynniki związane z przygotowaniem się nauczyciela do zajęć.

Spśród czynników związanych ze sposobem prowadzenia zajęć najczęściej powodują nieefektywne opanowanie wiadomości:

- niewłaściwy dobór metody nauczania oraz niejasne formułowanie celów,
- chaos w podawanych wiadomościach,
- zbyt duża liczba informacji wprowadzonych w czasie jednej lekcji,
- niejasny tok podawanych wiadomości,
- nudny sposób prowadzenia zajęć,

- monotony głos,
- niestosowanie pomocy naukowych,
- niepowtarzanie najważniejszych wiadomości,
- szybkie tempo mówienia.

Wśród czynników związanych z wzajemnymi stosunkami między nauczycielem a uczniem najczęściej przyczyniają się do powstawania nieefektywnego przyswajania wiadomości:

- niski autorytet nauczyciela,
- nieodpowiednie traktowanie uczniów,
- nieliczenie się z możliwościami uczniów,
- słaba ich znajomość,
- niepobudzanie uczniów do myślenia,
- za małe wymagania stawiane uczniom,
- brak opieki nad uczniami opóźnionymi w nauce.

Wśród czynników związanych z przygotowaniem się nauczyciela do zajęć na szczególną uwagę zasługują:

- słabe merytoryczne i metodyczne przygotowanie się nauczyciela do zajęć,
- wyręczanie się podręcznikiem w pracy na lekcji.

Podkreślić należy znaczenie takich czynników, jak niski autorytet nauczyciela i nieodpowiednie traktowanie uczniów. Niektórzy nauczyciele dość często lekceważą wagę tych czynników, uważając niesłusznie, że wystarczy tylko znać dobrze materiał nauczania, aby efektywnie pracować.

Warto również zwrócić uwagę na duże znaczenie czynnika „Słabe przygotowanie się nauczyciela do lekcji”, gdyż młodzież bezbłędnie ocenia czy nauczyciel jest solidnie przygotowany, czy tylko markuje przygotowanie.

Przyczyny tkwiące w środowisku rodzinnym ucznia

Wśród przyczyn niepowodzeń szkolnych przynależnych środowisku rodzinnemu najczęściej dają o sobie znać warunki bytowe, kulturowe oraz warunki wychowania.

Złe warunki bytowe wywierają negatywny wpływ na osiągnięcia przez uczniów wyniki. Jest to zarówno wpływ bezpośredni (złe odżywianie), brak miejsca do odrabiania lekcji itp., ale w jeszcze większym stopniu oddziałują one pośrednio poprzez wyzwalanie poczucia odmienności, niższości i pokrzywdzenia.

Należy zaznaczyć, że nie tylko niedosyt w zaspakajaniu potrzeb materialnych, ale i ich nadmiar może działać zakłócająco na rozwój młodzieży, wykształcając niekorzystny system wartości, nastawiony na konsumpcję, na zaspokojenie przyjemności i unikanie wysiłku. Złe warunki bytowe wyzwalają niekiedy działania kompensacyjne, zwiększając motywację do nauki, do polepszenia swojego dalszego życia.

Można przypuszczać, że większe znaczenie niż warunki bytowe mają dla nauki szkolnej uczniów – warunki kulturowe, w jakich oni wzrastają, wyznaczone przez wykształcenie i zawód rodziców i ich tzw. potrzeby kulturowe.

Do warunków kulturowych zaliczamy m.in. przedmioty kultury materialnej, jak dzieła sztuki, książki, czasopisma i środki techniczne przekazu kultury, jak radio i telewizora zwłaszcza umiejętność odpowiedniego dozowania informacji. Każdy nadmiar powodując znużenie działa blokująco na własną aktywność młodego człowieka. Obserwować można to zjawisko zwłaszcza przy nadmiernym korzystaniu z programów telewizyjnych.

Poza przedmiotami i środkami przekazu kultury do warunków kulturowych zaliczyć należy także uczestnictwo w imprezach kulturalnych. Młodzież najczęściej uczestniczy w tego typu imprezach wg własnego wyboru i we własnym gronie, bez udziału rodziców, których wpływ w najlepszym wypadku ogranicza się do zachęcania oraz do selekcji imprez.

Często natomiast uczestnictwo w imprezach odbywa się w sposób zupełnie niekontrolowany. Znaczącą grupą czynników środowiska rodzinnego są warunki wychowania. Spośród wielu różnych czynników zaliczanych do warunków wychowania najważniejsza wydaje się więź emocjonalna między członkami rodziny, gdyż silna więź może skompensować wiele innych braków z trudnościami bytowymi włącznie i odwrotnie: brak więzi emocjonalnej odbija się niekorzystnie na rozwoju młodego człowieka zarówno w sferze emocjonalnej jak też na rozwoju fizycznym. Zakłócenia w prawidłowym funkcjonowaniu tego czynnika powodują często powstawanie niepowodzeń szkolnych.

Duże znaczenie ma także ogólna atmosfera domowa sprzyjająca lub niesprzyjająca pracy ucznia, system wymagań wraz z rodzajem stosowanych nagród i kar, stosunek rodziców do osiągnięć dziecka, a także ich stosunek do szkoły i nauczycieli. Jedną z przyczyn trudności a w konsekwencji także niepowodzeń szkolnych jest dość często występujące nadmierne krytykowanie przez rodziców szkoły i nauczycieli, prowadzi to w rezultacie do powstawania dysharmonii zarówno w sferze nauczania jak również i wychowania.

Spośród innych czynników wymienić należy takie jak np. praca zawodowa matek i struktura społeczna rodziny. Czynniki te mogą oddziaływać negatywnie, w zależności od stopnia, w jakim zakłócają emocjonalny i społeczny rozwój dorastających, co z kolei zależy od innych jeszcze czynników, tworzących wspólnie złożony układ zależności.

Jedną z głównych przyczyn niezgodności występujących na styku szkoła–dom rodzinny, jest niski stosunkowo poziom wiedzy pedagogicznej rodziców a tym samym słaba znajomość podstawowych elementów warunkujących powodzenie w procesie kształcenia. Do najdotkliwiej odczuwanych błędów w postępowaniu rodziców zaliczyć można ich dążenie do uzyskiwania przez dzieci maksymalnych wyników w pracy szkolnej, przy minimalnym nakładzie pracy z ich strony. Nadopiekuńczość i brak świadomego stawiania wymagań ze strony domu rodzinnego

powodują wyzwalanie u młodzieży postaw minimalistycznych a tym samym nie sprzyjają osiągnięciu możliwych w warunkach normalnych wyników.

Stąd też jednym z ważnych zadań szkoły jest organizowanie wspólnie z Komitetami rodzicielskimi planowej i systematycznej pracy w zakresie pedagogizacji rodziców. Tematyka spotkań winna obejmować elementy psychologii rozwojowej, pedagogiki ogólnej jak również prawoznawstwa oraz niektórych zagadnień socjologicznych.

Podsumowanie

Celem niniejszego opracowania jest próba skoncentrowania się głównie nad przyczynami powstawania niepowodzeń szkolnych w obrębie samej szkoły jak również na styku szkoła–dom rodzinny ucznia.

Stąd też pominięto przyczyny nieefektywnego przyswajania wiedzy zależne od samych uczniów, od ich warunków biopsychicznych. Nie rozwinięto także wpływu i znaczenia czynników ekonomiczno-społecznych.

Pominięcie wyżej wymienionych czynników nie wynika z ich niedoceniaenia lecz spowodowane jest ogromem ich zakresu. Zagadnienie niepowodzeń szkolnych oraz przyczyn ich powstawania jest niezmiernie szerokie, a próba całkowitego jego wyczerpania przy aktualnym stanie wiedzy jest wręcz niemożliwa ze względu na wielorakie uwarunkowania szczegółowe. Świadomie zrezygnowałem z próby przedstawienia zespołu konkretnych środków zaradczych, gdyż różnorodność sytuacji pedagogicznych i wysoki stopień niepewności ewentualnie osiągniętych skutków kazały zachować ostrożność w tej materii.

Wśród metod i środków walki z niepowodzeniami szkolnymi na czoło wysuwają się czynności profilaktyczne, których celem jest niedopuszczenie do powstania opóźnień i luk w nauce jak również trudności wychowawczych. Znana jest prawda, że łatwiej zapobiegać chorobie niż ją leczyć.

Czynności profilaktyczne nie wyczerpują jednak całokształtu poczynań pedagogicznych niezbędnych do ograniczenia zjawiska niepowodzeń szkolnych. W procesie dydaktyczno-wychowawczym bywają sytuacje, w których nawet najlepsze metody i formy pracy nie zapobiegają całkowicie powstawaniu trudności i niepowodzeń. W momencie zaistnienia niepowodzeń niezbędne jest podejmowanie czynności diagnostycznych i terapeutycznych. Diagnoza pedagogiczna ma wówczas umożliwić jednak najbardziej adekwatne i wczesne rozpoznanie powstałych luk i niepowodzeń.

Z kolei zadaniem terapii pedagogicznej jest likwidowanie tych luk i niepowodzeń za pomocą różnorodnych środków i czynności dydaktyczno-wychowawczych. Profilaktyka, diagnoza i terapia pedagogiczna są ze sobą ściśle powiązane, a nawet wzajemnie uwarunkowane, stąd też aby uzyskać poprawę wyników wymagać należy od nauczycieli zróżnicowanego stosowania zabiegów profilaktycznych, diagnostycznych i terapeutycznych w zależności od charakteru i okoliczności zaistniałych trudności i niepowodzeń.

Sprawą niezwykle ważną z punktu widzenia racjonalnej kontroli i oceny wyników nauczania i wychowania jest jednolitość stosowanych w tym zakresie kryteriów. Takie podejście pozwala zapobiegać ocenom przypadkowym, opartym na nieobiektywnych przesłankach a tym samym powstawaniu sytuacji konfliktowych wynikłych z poczucia krzywdy i niesprawiedliwości.

Na podstawie wieloletnich doświadczeń wynikających z mojej pracy pedagogicznej wyrażam pogląd, że kompetentnie i odpowiedzialnie prowadzona przez szkołę praca z młodzieżą daje gwarancję uniknięcia niepowodzeń w zdecydowanej większości przypadków.

Literatura

- Konopnicki J.: *Powodzenia i niepowodzenia szkolne*, Warszawa 1966.
Kotarbiński T.: *Traktat o dobrej robocie*, Warszawa 1955.
Kupisiewicz Cz.: *Niepowodzenia dydaktyczne*, Warszawa 1969.
Kupisiewicz Cz.: *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1982.
Marek-Ruka M.: *Niepowodzenia szkolne i niedostosowanie społeczne młodzieży*, Warszawa 1976.
Palka St.: *Warunki efektywności w szkole średniej*, Warszawa 1977.
Ratajek Z.: *Problemy oceny nauczyciela*, Warszawa 1981.
Spionek H.: *Psychologiczna analiza trudności i niepowodzeń szkolnych*, Warszawa 1970.
Stankowski A.: *Narkomania–narkotyki–narkomani*, Katowice 1988.
Stankowski A.: *Negatywizm szkolny młodzieży niedostosowanej społecznie*, Katowice 1991.
Wróczyński R.: *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1979.